

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

LALƏ ADİL QIZI KƏRİMOVA

**ƏYANİLİK KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ TƏLİMƏ MARAĞI
ARTIRAN PRİNSİP KİMİ**

5804.01 – ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun pedaqogika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Akif Nurağa oğlu Abbasov,**
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
əməkdar müəllim

Rəsmi opponentlər **Vidadi Cəmil oğlu Xəlilov**
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

İramin Namaz oğlu İsayev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrası

Müdafiə “_14_” 11_ 2014-cü ildə saat ____ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 34

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi:**

K.R.Quliyeva,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Problemin aktuallığı. Təlim nəzəriyyəsi təlim hadisələri və amilləri arasında əhəmiyyətli və zəruri əlaqələri əks etdirən obyektiv qanunauyğunluqları açmağa çalışır. Bu qanunauyğunluqlar didaktik proseslərin obyektiv inkişafının ümumi məsələlərini başa düşməkdə müəllimə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, həmin qanunauyğunluqlarda praktik fəaliyyət üçün bilavasitə göstəriş olmur. Onlar praktik fəaliyyətin texnologiyasını işləyib hazırlamaq və təkmilləşdirmək üçün nəzəri əsasdır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda təlim işini qurmaq üçün zəruri olan göstəşlərə prinsip adı verilmişdir. Təlimin prinsipləri tədris prosesinin ümumi məqsəd və qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq onun məzmununu, təşkili formalarını, forma və metodlarını müəyyən edən əsas müddəalar olduğundan həmişə tədqiqatçıların və praktiklərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təlim prosesinin ayrı-ayrı prinsipləri haqqında nə qədər yazılsa da, o həmişə aktual olaraq qalır. Çünki təlim prinsipləri təlim prosesinin səmərəliliyini yüksəltməyin ən mühüm şərtlərindən biridir. Tədqiqat predmetinə çevirdiyimiz əyanilik prinsipinin tarixi qədimdir. “Əyanilik prinsipi təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranılan konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmağı nəzərdə tutur”.¹ Bu prinsipin imkanlarından orta əsr Şərq fəlsəfəsinin qüdrətli nümayəndələri Əl Fərabi, Əbu Reyhan Biruni faydalanmışlar. Daha sonralar Y.A.Komenski, İ.H.Pestalossi, A.Disterveq, N.İ.Piroqov, K.D.Uşinski, Cəlil Məmmədquluzadə (xüsusən «Danabaş kəndinin məktəbi» əsərində), M.Ə.Muradxanov, N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov, Y.R.Talıbov, B.A.Əhmədov, Ə.Ə.Ağayev, A.N.Abbasov, F.B.Sadıqov, F.A.Rüstəmov, Ə.X.Paşayev, L.N.Qasıмова, R.Ş.Mus-tafayeva, A.M. Həsənov, M.İsmixanov, K.Y.Babanski, T.A.İlina, Q.Şukina, L.S.Zazlobina və L.S.Presman, Q.M. Kodcaspirova və K.V. Petrov, M.E. Bərsadski, N.M.Şaxmayev, A.M.Maslov E.O.Konokotin, A.A.Stepanov, A.N.Qelmont, V.M.Protuseviç, D.Curavlyov və başqaları əyaniliyi diqqət mərkəzinə gətirmişlər.

Öz tədqiqatlarında akad S.S.İmanov məktəbdə təlimin texniki vasitələrinin elmi-pedaqoji və didaktik əsasları, xüsusilə fizikanın tədrisində ekran vasitələrindən istifadənin metodikası və texnikası; akad. R.M. Əliquliyev müasir informasiya texnologiyalarının elmi-pedaqoji imkanları, pro-

¹ Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s.168

fessorlar Z.İ.Qaralov təlimin texniki təminatı, O.M.Rəcəbov musiqi təlimində kompyuterdən istifadə, R.H. Məmmədzaadə təhsil texnologiyalarının bəzi problemləri, İ.N. İsmayılov fizikanın tədrisində texniki vasitələr və proqramlaşdırılmış təlimdən istifadənin səmərəliliyi, R.T. Qəndilov və A.F. Əliyev təhsildə yeni informasiya texnologiyaları, A.Quliyev və V.N.Kantilin - təlimin kompyuterləşdirilməsinin psixoloji problemləri, V.N. Mahmudov – təlimdə videotexnikanın imkanlarından istifadə, T.Ə.Məmmədov hesab əməllərinin tədrisi zamanı kompyuterdən istifadə, R.Ə.Əsədov, N.Ə.Abdullayev, H.B.Balıyev, N.Orucəliyev, T.Rzayev, B.T.Babayeva, İ.Y. İsmayılov, S.Qocayev, M.Aslanov dil və ədəbiyyat dərslərində; M.Ə.Nəsrullayev, R.Y.Şükürov, A.Quliyev, Ə.Əliyev, İ.B.Əhmədov, O.M.Məmmədov, S.Tamoyev, E.M.Seyidov, F.M.Rəştiyev, T.Ə.Məmmədov, M.Ə.Alışov digər fənlərin tədrisində təlimin texniki vasitələrinin ekran və akustik növlərindən istifadə məsələləri üzərində dayanmışlar. 2008-ci ildə İ.Ə.Cəfərova pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «Ümumtəhsil məktəblərində informasiya texnologiyalarından istifadə biliyi möhkəmləndirməyin vasitəsi kimi» mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

Tədqiqatlardan görünür ki, ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinflərində ayrı-ayrı fənlərin tədrisi, bu və ya digər mövzunun və materialın öyrənilməsi zamanı müəllimlər əyani vasitələrin imkanlarından bəhrələnirlər. Lakin sinif müəllimləri arasında elələri vardır ki, əyanilikdən tələb olunan səviyyədə istifadə etmirlər. İbtidai sinif şagirdlərinin təlimində və tərbiyəsində əyani vasitələr kompleksindən lazımi səviyyədə istifadə olunmasının bəzi səbəbləri vardır. Dissertasiyada həmin səbəblər üzərində geniş dayanılır.

İbtidai siniflərdə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində əyanilik prinsipinin səmərəli tətbiqi üzrə müəyyən işlər görülsə də, bəzi müəllimlər əyani təlimin imkanlarından lazımınca faydalanmırlar. Bu sahədə zəruri tədqiqatın olmaması və sinif müəllimlərinin zəruri vəsaitə ehtiyac hissetmələri, ən əsası isə, yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində məktəblilərin müstəqilliyinin, yaradıcı fəallığının, təşəbbüskarlığının, özfəaliyyətinin genişləndirilməsinin vacib olduğu indiki şəraitdə «Əyanilik kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimə marağı artıran prinsip kimi» kimi mövzusunda dissertasiya yazmağı vacib hesab etdik.

Tədqiqatın obyektı ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinflərində təlimə marağı artırılması prosesidir.

Tədqiqatın predmetini ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində əyanilik prinsipi vasitəsi ilə kiçikyaşlı məktəblilərdə təlimə maraq yaradılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi təlimdə əyaniliyin pedaqoji, psixoloji, fizioloji əsaslarını üzə çıxarmaqdan, ibtidai siniflərdə ondan istifadənin zəruriliyini əsaslandırmaqdan, təlimdə əyaniliyin tətbiqinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. İbtidai siniflərdə əyanilik prinsipindən istifadənin səmərəliliyi aşağıdakı şərtlərə əsasən reallaşır:

- əşya və söz əyaniliyinin müxtəlif növlərindən istifadənin xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa;

- əyanilikdən istifadənin nəzəri məsələləri düzgün müəyyənləşdirilərsə;

- əyaniliyin təşkilinin səmərəli yolları, vasitələr sistemi düzültdürülüb fəaliyyət zamanı nəzərə alınarsa;

- bu məsələlər barədə müəllimlər zəruri məlumatla malik olarlarsa;

- əyanilikdən istifadə prosesinə nəzarət və rəhbərlik pedaqoji cəhətdən təmin edilərsə –kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimə maraq yaranar, nəticədə təlimin keyfiyyəti yüksələ.

Tədqiqatın məqsədinə və fərziyyəsinə əsasən aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmişdir:

- təlimdə əyanilik prinsipinin mahiyyətini açmaq, səmərəli tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əyanilik prinsipinin rolunu və əhəmiyyətini göstərmək;

- təlimdə əyaniliyin pedaqoji, psixoloji və fizioloji əsaslarını müəyyənləşdirmək;

- əyanilik prinsipinin tətbiqinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirmək;

- ibtidai siniflərdə əyanilik prinsipinin tətbiqinin təlimin keyfiyyətinə təsirini aşkara çıxarmaq;

- problemin səmərəliliyinin təmin edilməsinə nəzarət və pedaqoji rəhbərlik məsələlərini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin öyrənilməsi, dərk edilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq edilən nəzəri müddəaların, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Araşdırmalar zamanı aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur: nəzəri təhlil və tərkib, pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə,

qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, riyazi və statistik metodlar, pedaqoji eksperiment.

İrəli sürülən fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq məqsədilə 2007-2014-cü illərdə Bakının 116, 144 və 238, 327 nömrəli məktəblərində, respublika İncəsənət gimnaziyasında, Qubanın 1, 6 nömrəli, həmçinin Əlibəy Qışlaq kənd və Qusarın Əvəcuq kənd məktəblərində eksperiment qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı eksperimentin müəyyənədi, öyrədici və yoxlayıcı mərhələlərinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təlimə marağın artırılmasında əyanilik prinsipindən istifadə üzrə işin sistemi verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Əyanilik prinsipindən istifadə etməklə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminə aid irəli sürülən əsaslandırılmış fikirlər pedaqogika nəzəriyyəsini yeni ideya və müddəalarla zənginləşdirəcəkdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada öz əksini tapmış ideyalar, tədqiqatın nəticələri ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə əyanilik prinsipindən istifadə sahəsində sinif müəllimlərinə zəruri kömək göstərəcəkdir.

Tədqiqatın etibarlılığı. Əldə olunmuş nəticələrin etibarlılığına tədqiqatın metodoloji əsası, tədqiqatın predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq seçilmiş tədqiqat metodları kompleksi, tədqiq olunan prosesləri keyfiyyətə səciyyələndirmək üçün zəruri sayılan empirik materialların müəyyənəşdirilməsi, toplanmış materialın təhlili təminat verir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar bunlardır:

1. İbtidai siniflərdə əyanilik prinsipinin mahiyyətini, məzmununu, vəzifələrini, tətbiqinin nəzəri problemlərini bilmək müəllimlərin pedaqoji ustalığının artırılmasının mühüm şərtidir.

2. İbtidai siniflərdə əyaniliyin müxtəlif növlərindən sistemli şəkildə istifadə olunması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm təsir göstərir.

3. İbtidai siniflərdə əyanilik prinsipinin tətbiqi zamanı nəzarət və pedaqoji rəhbərliyin düzgün əlaqələndirilməsi pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırır.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Təklif edilən iş sisteminin səmərəliliyi Bakının Nəsimi rayonundakı 158, Şabranın 3 və Qubanın 4 nömrəli məktəblərində yoxlanılmışdır. Tədqiq olunan problemlə bağlı müəllif 6 məqalə (o cümlədən bir məqalə xaricdə) və 2 tezis çap etdirmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi girişdən, 10 yarımfəsli əhatə edən 2 fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə problemin aktuallığı əsaslandırılmış, onun işlənmə səviyyəsi, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın I fəsil *«Əyanilik prinsipinin nəzəri əsasları və ibtidai siniflərdə ondan istifadənin zəruriliyi»* adlanır. *“Təlimdə əyanilik prinsipi ibtidai sinif şagirdlərinin təlimi sistemində mühüm didaktik prinsiplərdən biri kimi”* adlı birinci yarımfəsildə əsaslandırılır ki, təhsil alanların bilik və bacarıqlara uğurla yiyələnmələrində təlim prinsiplərindən yerli yerində, pedaqoji ustalıqla istifadə olunması böyük rol oynayır. Bu prinsiplər təlimin uğurla nəticələnməsi məqsədilə irəli sürülən başlıca tələblərdir. Şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinin səmərəli təşkilində digər prinsiplərlə yanaşı (və onlarla qarşılıqlı əlaqədə) təlimin əyanilik prinsipi də əhəmiyyətli yer tutur. Təlimin digər prinsipləri ilə müqayisədə əyanilik prinsipinin tarixi daha qədimdir. Yarımfəsildə F.Rablenin, Y.A. Komenskinin, K.D.Uşinskinin əyanilik prinsipi ilə bağlı fikirləri təhlil və tədqiq edilmişdir.

Fəslin ikinci yarımfəsli *“Təlimdə əyaniliyin pedaqoji əsasları”* adlanır. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, təlimin əyaniləşdirilməsi şagirdlərdə biliklərə marağı artırır, eyni zamanda emosional-qiymətləndirici münasibətin yaranmasına imkan verir. Məktəblilər müstəqil təcrübələrdən bəhrələnərək, qazanılmış biliklərin həqiqiliyinə, dərslərdə haqqında danışılan hadisələrin gerçəkliyinə əmin olurlar. Toplanmış materialların həqiqiliyinə inam, bilik və məlumatların dərk olunmasına və dürüstlüyünə zəmin yaradır. Əyanilik vasitələri mənimsəmə prosesini daha da asanlaşdırır, kiçik yaşlı məktəblilərin diqqətini səfərbər edir.

Əyanilik prinsipi təhsilləndirici, inkişafetdirici və tərbiyələndirici xarakterə malikdir. Məktəblilərin zehində bir anda assosiativ əlaqə yaranır. Bu əlaqə imkan verir ki, məktəbli tez bir zamanda təlim prosesinə cəlb olunsun və məlumatlara, pedaqoji prosesə, dərslə qoşulsun, onda bilik və məlumatların qavranılmasına, dərslə maraq oyansın və inkişaf etsin. Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatla tanışlıqdan görünür ki, hiss üzvlərinin köməyi ilə bizim biliklərlə əhatə olunmağımız: dad hissəsinə əsasən – 1 %, ləmişə

(toxunma) hissilə – 1,5 %, iy, qoxu hissi vasitəsilə – 3,5 %, eşitmə hissəsinə əsasən – 11 % və görmə hissəsinə əsasən – 83 %-dir. Bu, o deməkdir ki, informasiyanın ən yüksək ötürülməsi qabiliyyəti – görmə üzvünə məxsusdur.

Əyani vasitələrdən istifadə təhsilalanların yaddaşlarında saxlaya biləcəkləri materialın həcminə də hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərir. Əgər dərstdə yalnız şərhdən istifadə olunursa, üç gün sonra məktəbli informasiyanın yalnız 10%-i barədə məlumat verə bilər. Əgər material ona müəllimin şərhli və nümayişlə (əyani vasitələrin köməyiylə) çatdırılıbsa, verilən biliklərin 65 %-i ilə dinləyiciləri tanış etməyə qadirdir.

Orta və yuxarı siniflərdən fərqli olaraq, ibtidai siniflərdə məktəblilərin yalnız öyrənilən obyektlərə dair təsəvvürləri deyil, həm də anlayışları formalaşdırılır. Bu vəzifələrin hər birinin yerinə yetirilməsi əyaniliyin müxtəlif növlərinə müraciət etmək tələbatını ortaya çıxarır. Təlimin əyani vasitələrinə kompleks yanaşmanın bu tələbi onun funksiyalarının səciyyəviliyi ilə bağlıdır.

Ətraf gerçəkliyin dərk edilməsi prosesində (həmçinin öyrənmə prosesində) insanın bütün hiss üzvləri iştirak edir. Odur ki, əyanilik prinsipi əşya və hadisələrin hissi qavranılması əsasında məktəblilərdə təsəvvür və anlayışların formalaşdırılmasının zəruriliyini ifadə edir. Əyaniliyin bu və ya digər növünü seçmək üçün onun didaktik imkanlarından asılı olaraq, onun tətbiqi yerini müəyyən etmək lazımdır. Bu isə, ilk növbədə konkret dərsin məqsəd və vəzifələrini nəzərə almaq, dərstdə öyrənilən hadisələrin daha əhəmiyyətli tərəflərini dürüst ifadə edən əyani vasitələri seçmək, həmçinin şagirdlərə həmin dərstdə formalaşdırılan təsəvvürlərin və anlayışların əsasında dayanan əhəmiyyətli əlaqələri ayırmaq və qruplaşdırmaq imkanı verir.

Fəslin «*Təlimdə əyaniliyin psixoloji əsasları*» adlanan üçüncü yarım fəslində deyildiyi kimi, dərsin səmərəliliyi xeyli dərəcədə şagirdlərdə təlimə, öyrənilən materiala marağın yaradılmasından asılıdır. Marağın şagirdin təlim fəaliyyətinə son dərəcə müsbət təsir göstərir. Marağın məzmunu, başqa sözlə məktəblinin marağının nəyə doğru istiqamət alması onun keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bu və ya digər obyektə (məsələn, təlimə) marağ tələbatlara əsasən yaranır. Marağ fizioloji baxımdan İ.P. Pavlovun ilk dəfə diqqət yetirdiyi və bələdləşmə refleksi adı verdiyi hadisə ilə bilavasitə əlaqədardır.

Psixoloqların fikrincə, qavrama prosesinin həyata keçirilməsi üçün vacib olan bütün analitik-fizioloji aparat uşağın həyatının ilk ilində işə hazır olur, lakin ətraf gerçəkliyi hissi dərk etməyi öyrətmək üçün uzun sürən və sistemli iş lazımdır. Görmə, eşitmə və hərəkəti mexanizmlərinin hazırlığı

uşaq tərəfindən şüurlu, məqsədyönlü və düzgün qavramanı inkişaf etdirmək üçün həm ayrı-ayrı hadisələri və əşyaları, həm də bütövlükdə onların komponentlərini müşahidə etmək üçün yalnız imkan ola bilər. Beləliklə, təlim prosesində şagirdin özünün praktik fəaliyyətindən və onun hissi idrakından, həmçinin nitqindən istifadə etmək lazımdır. Bu zaman onun qavrayışına rəhbərlik etmək, əşyanın tam, şüurlu və hərtərəfli qavranılması məqsədilə kiçik yaşlı məktəbliyi təhlilə öyrətmək məsləhətdir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində əyanilikdən düzgün istifadə kəmiyyət və fəza təsəvvürlərinin formalaşdırılmasına imkan verir, məntiqi təfəkkürü və nitqi inkişaf etdirir, yaddaşı və diqqəti fəallaşdırır, konkret cisim və hadisələr əsasında ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirməyə keçməyə kömək edir. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlimində və tərbiyəsində əyanilikdən səmərəli şəkildə istifadə olunması bir sıra şərtlərdən asılıdır. Həmin pedaqoji şərtlərə daxildir: 1. Şagirdlərdə təlimə motivlərin və marağın oyadılması. 2. Təlim prosesinin bütün mərhələlərində əyanilikdən istifadə. 3. Dünyanı dərk etmənin hissi və rəşional formalarını özündə birləşdirən psixoloji mexanizmin təlimə daxil edilməsi. 4. Əlverişli təhlil mühitinin yaradılması. 5. Biliklərin mənimsənilməsinin mərhələliyi: konkretdən mücərrədə və əksinə. 6. İnformasiyanın inkişaf yolunu əks etdirən məlumatın ardıcılıqla verilməsi. 7. Vasitələrin rəng çalarlarına və qrafik düzətliliyinə əsasən məlumatların qavranılmasının təmin olunması. 8. Fəaliyyətdə və hərəkətdə (oyunlar, rəqslər, şeirlər və s.) təlimin əyanilik prinsipinə əsaslanma. 9. Müstəqil işin, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin həcmnin artırılması. 10. Modelləşdirmə və alqoritmləşdirmədən istifadə. 11. Əyani vasitələrin müstəqil hazırlanması və tətbiqi zamanı bilik və bacarıqlara yiyələnmə. 12. Ənənəvi əyani vasitələr və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi. 13. Əvvəlki və sonrakı tədris materialının öyrənilməsində vərislik. 14. Pedaqoji prosesdə əyani vasitələrin tətbiq edilməsinin forma və metodlarının optimallaşdırılması.

Əyanilik sayəsində mənimsənilən materialın praktik tətbiqi üçün şərait yaranır. Məktəblilərdə zəruri obraz təsəvvürləri varsa, anlayışların formalaşdırılması, şagirdin mücərrəd təfəkkürünün inkişafı üçün onlardan istifadə olunmalıdır. Bu, həm orta və yuxarı siniflərə, həm də ibtidai siniflərə aiddir.

Təxəyyüldə canlandırılan modellər təxəyyül obrazlarının sırasına daxildir. Sözlə əyaniliyin uzlaşdırılması təlimin müasir praktikasında ən geniş yayılmış hadisədir.

“*Təlimdə əyaniliyin fizioloji əsasları*” adlı dördüncü yarımfəsildə əsaslandırılır ki, əyanilik prinsipi fizioloqların da diqqət mərkəzində dayanmışdır. Akad. İ.P.Pavlovun birinci və ikinci siqnal sistemi ilə bağlı nəzəriyyəsini nümunə gətirmək olar. Burada prinsipin fizioloji izahına rast gəlinir: “Sözün, bilavasitə, xarici aləmdəki şeylər və hadisələrdən gələn siqnalları əvəz etməsi ilk zamanlar bu siqnalların onları ifadə edən sözlərlə birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir... Sözün öz vəzifəsini yaxşı daşmasını təmin etmək üçün əvvəllər onun ifadə etdiyi şeylər və hadisələri bilavasitə qavramaq, yəni onu əyani olaraq dərk etmək lazımdır”

Mövcud fizioloji tədqiqatlar əsasında təlimdə əyaniliyin sinir mexanizmlərinin aydınlaşdırılması da az əhəmiyyət daşıyır. Biz akad. İ.P. Pavlovun «bizim subyektiv dünyamızın mexanizminin və qanunlarının dərk olunmasına ən yaxşı yol baş beyin böyük yarımkürələrinin fiziologiyasının öyrənilməsindən ibarətdir» fikrini rəhbər tutaraq, əyaniliyin psixoloji şərh üçün fizioloji məlumatları əsas götürdük.

Təlimin vəzifəsi kiçik yaşlı məktəbliləri biliklər sistemi ilə silahlandırmaqdan ibarətdir. Bu, ona görə lazımdır ki, şagirdlərdə formalaşan hissi təəssüratlar məntiqi məzmunla zənginləşsin ki, müəllimin şərh onları gerçəkliyin qavranılmasına istiqamətləndirsin. Bunun üçün cisim və hadisələr haqqında keçmiş təəssüratlar əsas götürülməklə sistemə salınır, adlandırılır, təsnif olunur, hər bir cisim və hadisəyə ad verilir, onların təsnifatı aparılır.

Birinci fəslin “*Azərbaycan pedaqoqlarının pedaqoji sistemində əyanilik prinsipi*” adlanan beşinci yarımfəslində diqqət mərkəzinə çatdırılır ki, təlimdə əyaniliyin rolu Azərbaycan alimləri tərəfindən də qiymətləndirilmişdir. Nəsirəddin Tusi yazırdı ki, hər bir duyğu öz obyektindən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməz. Məsələn, görmə görünə bilənlərdən başqa, eşitmə səslərdən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməz...

Göründüyü kimi, elmi pedaqogikanın banisi Y.A. Komenskidən neçə əsr öncə Azərbaycan alimi N.Tusi əşya və hadisələrin, məlumatların, tədris materiallarının mənimsənilməsində duyğu üzvlərinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

I fəslin altıncı yarımfəsli «*Əyani vasitələrin təsnifatı*»na həsr olunmuşdur. Dissertasiyada əyaniliyin növləri ilə bağlı N.M. Kazımovun, A.N.Abbasovun, L.N.Qasımova və R.M.Mahmudovanın, H.Ə.Əlizadənin, Q.İ. Şukinanın, L.P. Pressmanın, D.E. Denisov və V.M. Kazanskiyin, İ.Z. Dreyinin, V.A.Kobzarevin, A.M.Rozenşteynin, A.V.Petrov və N.V.Popovanın və b. fikirlərinə istinad edilir.

Əsərdə, əsasən əyaniliyin aşağıdakı növlərinin üzərində dayanılır: 1) Təbii maddi modellər (real əşyalar, mulyajlar, həndəsi cisimlər, obyektlərin maketləri, fotoqrafiyalar və s.); 2) şərti qrafik təsvirlər (çertyojlar, eskizlər, sxemlər, qrafiklər, coğrafi xəritələr, planlar, diaqramlar və s.); 3) işarə modelləri (riyazi, kimyəvi formullar, tənlik və digər aydınlaşdırılacaq modellər); 4) dinamik əyani modellər (kino və telefilmlər, diapozitivlər, cizgi filmləri və s.

Mövcud ədəbiyyatda əyaniliyin təsnifatı aparılmış, şəkli əyanilik, sözlü əyanilik, şərti-təsviri əyanilik, hərəkəti əyanilik, obrazlı nitq əyaniliyi və s. bu kimi növlərindən təlim prosesində istifadə olunması faydalı hesab edilir.

Dissertasiyanın II fəslə ***“Təlimdə əyaniliyin tətbiqinin səmərəli yolları”*** adlanır və 4 yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin *“İbtidai siniflərdə təlimin əyanilik prinsipindən istifadənin imkanları”* adlı birinci yarımfəslində əsaslandırılır ki, əyanilik prinsipi təlim vasitələrindən, elm və texnikanın müasir səviyyəsinə uyğun gələn əyani vasitələrdən istifadənin daim təkmilləşdirilməsi tələbatını ortaya çıxarır. Tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi onun metodikasının təkmilləşdirilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır ki, bu da öz növbəsində əyani vasitələrin müəllim tərəfindən geniş kompleksdə tətbiqindən asılıdır. Təlim prosesində əyaniliyin müxtəlif növlərinə müraciət olunur. Təsviri əyanilik onların arasında xüsusi yer tutur ki, bu da real aləmin təsvirini vermək (fotoşəkillər, şəkillər, rəsmlər) məqsədi güdür. Eksperimentə cəlb edilmiş müəllimlər dərslərdə çox tez-tez bu qrupdan olan vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu əyaniliyin üstünlüyü bundadır ki, onlar real əşyanı müvafiq təsvirlərlə əvəz edə bilirlər, axı real əşyanı məşğələdə nümayiş etdirmək bir sıra hallarda çox çətin, yaxud mümkünəz olur (məsələn, iri heyvanlar, tarixi abidələr və s.). Əyani vasitələrdən təlim prosesinin bütün mərhələlərində istifadə olunur: yeni materialın izahı zamanı, biliklərin möhkəmləndirilməsi zamanı, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, yeni materialın mənimsənilməsinin yoxlanılması zamanı və s. Lakin çoxsaylı tədqiqatlardan görünür ki, əyanilik prinsipi nəinki müsbət, həmçinin mənfi təsir göstərə bilər.

Auditiv vasitələr tədris prosesinin təşkilini yüngülləşdirir. Bunun köməyiylə nitq axınına fraqmentlərə bölmək, öyrənilən hadisəni modelləşdirmək mümkün olur. Videofilmlərdən istifadə kiçik yaşlı məktəblilərin psixi fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin, o cümlədən diqqətinin və yaddaşının inkişafına kömək edir. Belə şəraitdə hətta diqqətsiz məktəbli də diqqətli olur. Filmin məzmununu anlamaq üçün təhsilənlər müəyyən şey göstərmə-

lidirlər. Belə ki qeyri-ixtiyari diqqət ixtiyari diqqətə keçir, onun intensivliyi isə, yaddasaxlama prosesinə səmərəli təsir göstərir. Beləliklə, auditiv və audivizual vasitələrin dəyəri açıq-aydın bilinir. Onların tədris prosesinə fəal tətbiqi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar açır.

II fəslin ikinci yarım fəslı *“İbtidai siniflərdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə”* adlanır. Yarım fəsildə qeyd olunur ki, əyanilik prinsipinin həyata keçirilməsi didaktik materialın və texniki vasitələrin keyfiyyətindən, müəllimin onlardan istifadə verdişlərinə yiyələnməsindən, sxemlərin, fotoqşəkillərin, kino və videofilmlərin nümayişi, televiziyadan və əyaniliyin digər vasitələrindən istifadə üçün təhsil müəssisələrində şəraitin yaradılmasından çox asılıdır.

Təlim prosesində ibtidai siniflərdə əyaniliyin təmin olunmasında yeni informasiya texnologiyalarının rolu böyükdür. Pedaqoji texnologiyalar alimlər və müəllimlər tərəfindən mühüm pedaqoji kateqoriya kimi qəbul olunub. Son dövrlərdə bu məsələdən çox bəhs edilir. Pedaqoji texnologiya (geniş mənada) – pedaqoji məqsədi müəyyən edən, məzmunlu informasiya-əşya cəhətləri təmin edərək, biliklərin mənimsənilməsinə, bacarıqların qazanılmasına, təhsilalanların təlimin məqsədləri ilə müəyyən olunan şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına yönələn bir çox əməliyyatları və fəaliyyətləri özündə birləşdirən kompleks və integrativ sistemdir. Pedaqoji texnologiya (məhdud mənada) – həyata keçirilməsi planlaşdırılmış nəticələrə nail olmağa istiqamətlənən tədris və tərbiyəvi əməliyyatların məcmusudur.

Pedaqoji texnologiyaların seçimi aşağıdakı elementlərin mövcudluğunu tələb edir: onların təsnifatı və səciyyələndirilməsi, seçiminin meyarları. Pedaqoji texnologiyaları ümumiləşdirilmiş və tətbiqi; ənənəvi və innovasiya texnologiyaları kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Ümumiləşdirilmiş texnologiyalar – müəyyən pedaqoji-psixoloji əsasda yaradılan texnologiyalardır (sintetik nəzəriyyə). Tətbiqi texnologiya – qabaqcadan planlaşdırılmış nəticəyə nail olmağa istiqamətlənən peşə hazırlığı prosesinin yaradılması probleminin metodik səviyyəsini yerinə yetirən texnologiyadır.

Tədqiqatlardan görünür ki, təlimdə İKT-dən istifadə didaktik prinsipləri yeni məzmunla zənginləşdirir. Təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici xarakteri İKT vasitələrindən istifadə etməklə informasiya cəmiyyəti şəraitində şəxsiyyətin kommunikativ qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması məqsədilə müstəqillik, krea-

tivlik kimi keyfiyyətlərin aşılınması üçün şəraitin yaradılmasında özünü göstərir.

Müasir dövr informasiya axını kimi səciyyələnir. Bu informasiya aləminə bələd olmaqda insana, eyni zamanda kiçik yaşlı məktəblilərə kompyuter kömək göstərə bilər. Kompyuter əyaniliyin ən yaxşı nümunəsidir. Məktəblilər, o cümlədən ibtidai sinif şagirdləri kompyuterlə işləməyi öyrənməli, zəruri materialı və informasiyanı toplamağı, qruplaşdırmağı və sistemləşdirməyi, ümumiləşdirməyi, müvafiq nəticəyə gəlməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan dili, riyaziyyat, həyat bilgisi, musiqi, təsviri incəsənət və s. fənlər üzrə elektron əlavələrin – kompyuter proqramlarının hazırlanması vacibdir. Belə kompyuter proqramlarına əsasən, məktəblilərin nailiyyətlərinin real səviyyəsinə dair obyektiv və gerçək məlumat almaq mümkün olur. Lakin proqramla iş sinif müəllimindən kompyutera yaxından bələd olması tələb edir. Dərsliklərə elektron əlavələr, başqa sözlə kompyuter proqramları hər bir vərdiş üzrə şagirdin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir.

Sinfin və hər bir məktəblinin fərdi inkişafının dinamikası yoxlama işlərində olduğu kimi, ayrı-ayrı vərdişlər baxımından təlim prosesində müvafiq təshihlərin, düzəlişlərin aparılmasına imkan verir. Dərsdə kiçik yaşlı məktəblilərin fəallığını artırmaq üçün aşağıdakı inkişafetdirici metodlar və priyolmlardan istifadə etmək mümkündür: təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat, problemli axtarış metodu, oyun metodu və s.

II fəslin üçüncü yarım fəslə *“Kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimə marağın yaradılması üzrə müəllim təcrübəsi (əyanilik tətbiq etməklə)”* adlanır. Yarım fəsildə qeyd olunur ki, 2006-cı il oktyabrın 30-da «Azərbaycanda ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)» sənədi təsdiq edilmişdir. Bu sənəddə ümumi təhsil üzrə təlimin nəticələri və məzmun standartları, ümumi təhsilin ayrı-ayrı pillələrində keçilən fənlər, həftəlik dərslər və dərslərdən-kənar məşğələ saatlarının miqdarı, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə başlıca prinsiplər kompleks şəkildə verilmişdir. Adı çəkilən sənədin tələbləri əsas götürülməklə hazırlanan kurikulumlarda hər bir konkret sinif üzrə təlim nəticələri, məzmun və qiymətləndirmə standartları, təlim strategiyaları diqqət mərkəzində dayanmışdır. 2008-ci ildə «Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları» nəşr olunmuşdur. Fənn kurikulumlarında (o cümlədən ibtidai siniflər üçün) birinci növbədə təlimin məzmunu verilir. Tədris proqramları ilə müqayisədə götürdükdə, məzmun nəticələr şəklində əks etdirilir. Həmin nəticələr təhsilalanların mənimsəmiş olduqları bilikləri və

onların fəaliyyətini özündə birləşdirir. Bacarıqlardan ibarət olan həmin nəticələr minimum tələb kimi təsdiq edilir. Minimum tələb isə elə standartdır. Təlim nəticələri məqsədlər rolunu oynayır. Bu nəticələrin məzmun standartları şəklində verilməsi, biliklərin və formalaşdırılacaq bacarıqların minimum həddini əks etdirir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, məzmun standartları əsas etibarilə iki mühüm komponenti nəzərdə tutur: bilik və fəaliyyət. Kurikulumlar təhsilalanlarda oxu verdişlərini, «öyrənməyi öyrənməyi» tətbiq etmək bacarığını (tədqiqatçılıq bacarığı) və problemin həllinə nail olmaq qabiliyyətlərinə yiyələnməyi və s. nəzərdə tutur. Ənənəvi proqramlarda təlimin nəticələri və standart verilməmişdir. Təhsilalanların bilməli və bacarmalı olduğu məsələlər son dərəcə ümumi şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Tədris kurikulumlarında isə təlimin nəticələri və məzmun standartları ilə bərabər həm də tədrisin vacibliyi barədə söz açılmış, təlim strategiyaları, fəndaxili və fənlərarası integrasiya cədvəlləri, qiymətləndirmə standartları verilmiş, fənnin qarşısında duran məqsədə aydınlıq gətirilmişdir.

Əyanilik təlimin bütün mərhələlərində tətbiq olunur. Lakin öyrənilən tədris fənninin məzmunundan, kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkürünün inkişaf səviyyəsindən, onların yaş və anlaq səviyyəsindən asılı olaraq, o, çox müxtəlif formalarda tətbiq olunur. Materialdan şagirdlər üçün əlverişli olan bir formada istifadə edilir. Başqa sözlə, əyaniliyin həyata keçirilməsi həmişə müəyyən konkret şərtlər daxilində olur. Hansı formada istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, bütün mərhələlərdə, pillələrdə onun mahiyyəti eyni şəkildə qalır. Əyani təlim zamanı fizioloji mexanizm elektiv ümumiləşmədir. Sinir əlaqəsinin bu növü əyani təlimin mahiyyətini çox yaxşı əks etdirir. Məlum olduğu kimi, şagirdlərə təqdim olunan material, onun mücərrəd, yaxud konkret xarakter daşmasından asılı olmayaraq, detallara ayrılı, daha xüsusi, məlum məlumatlarla əsaslandırılı bilər. Bu gün kiçik yaşlı məktəblilər üçün mücərrəd, mürəkkəb olan, mənimsənilməsi üçün konkretləşdirməyə ehtiyac duyulan material, təlimin gələcək pillələrində məlum və daha konkret olur. Təlimin müxtəlif mərhələlərində əyaniliyin spesifikasiyası nəyin nədən irəli gəlməsi ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan dili fənn kurikulumu ümumi təhsilin hər bir pilləsində, bu fənlə bağlı məqsəd və vəzifələri müəyyən edən və ona yönələn standartların reallaşmasından ötrü vacib fəaliyyətləri özündə birləşdirən başlıca sənəd hesab edilir. Azərbaycan dili fənn kurikulumu nəticəyönümlü standartların tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Bu kurikulumun məzmunu fəaliyyətin inkişafı üzərində nəzarət etmək və onu məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirmək üçün səmərəli qiymətləndirmənin həyata keçir-

rilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan dilinin tədrisi məktəblilərin ünsiyyət imkanlarının genişlənməsinə, onlarda düşünmə, öyrənmə, təsəvvürdə canlandırma və danışma bacarıqlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, kiçik yaşlı məktəblilər ana dilinin imkanlarından istifadə edərək, digər fənlər üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Həmçinin Azərbaycan dili fənninin köməyiylə şagirdlər milli-mənəvi sərvətlərimizə dair məlumatlar alır, təlim prosesində biliklər, məlumatlar qazanmaqla yanaşı tərbiyə olunurlar. İbtidai siniflərdə ana dili dərslərində əyanilikdən istifadə böyük inkişafetdirici imkanlara malikdir.

Riyaziyyat fənni insanın, hər bir təhsilalanının şəxsiyyət kimi formalaşmasında, məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün, təxəyyülünün, mühakimə və dərk etmə qabiliyyətinin təşəkkül tapıb formalaşmasında böyük rol oynayır. İbtidai siniflərdə riyaziyyat kurikulumu riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı qarşıda duran vəzifələri nəzərə almaqla, ümumi təlim nəticələrini təmin etmək sahəsində fəaliyyəti özündə ehtiva edən, həmçinin şagirdlərin imkan və ehtiyaclarına istiqamətlənən sənəd kimi qəbul olunur. Bu sənəd də nəticəyönümlü məzmun standartları əsas götürülməklə hazırlanmışdır.

Əyanilik prinsipindən riyaziyyatın tədrisində düzgün istifadə olunması dəqiq və aydın kəmiyyət və məkan təsəvvürlərinin formalaşmasını təmin edir, məntiqi təfəkkürü və nitqi inkişaf etdirir, yaddaşı və diqqəti fəallaşdırır, konkret əşya və cisimlərin nəzərdən keçirilməsi və təhlili əsasında ümumiləşdirmələrə və mücərrədləşməyə keçməyə kömək edir ki, bu da təcrübədə tətbiqə imkan yaradır.

Fəslin dördüncü yarımfəslində “*Pedaqoji eksperimentin təşkili, aparılması və nəticələri*” üzərində dayanılır. Göstərilir ki, təlim-tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyəti təlim prosesində şagirdlərin hansı səviyyədə zəruri idrak fəaliyyətini fəallaşdıran əyani vasitələrlə və fərdi vasitələrlə təmin olunmasından çox asılıdır.

Tədqiqatın gedişində belə bir fərziyyə irəli sürüldü ki, dərstdə əyani vasitələrdən sistemli, məqsədyönlü istifadə yeni biliklərin keyfiyyətini, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsini artırır. Bu fərziyyəni yoxlamaq üçün eksperiment keçirildi.

Eksperimental siniflərdə hər bir dərsin sonunda öyrənilən materialın möhkəmləndirilməsi üzrə müstəqil iş verilirdi.

İstər birinci, istərsə ikinci, istərsə də üçüncü və dördüncü siniflərdə nəinki Azərbaycan dili, habelə həyat bilgisi, informatika, riyaziyyat, musiqi və s. dərsləri də belə rəngarəng əyaniliklə başlayır, davam edir və başa çatır. Məqsədyönlü, sistemli, fasiləsiz iş nəticəsində kiçik yaşlı məktəbli-

lərin təlimə marağı artır, onlarda biliklərə həvəs oyanır və inkişaf edirdi. Beləliklə, əyani vasitələrin köməyiylə təlimin səmərəliliyi təmin olunur, keyfiyyəti yüksəldirdi. Bunu kontrol və eksperimental siniflərin göstəricilərinin müqayisəsi də sübuta yetirir. Aşağıdakı cədvəllə tanış olaq:

Cədvəl 1

Güclü məntiqi və ya riyazi zəka əsasında tənqidi və yaradıcı düşüncənin inkişafı

Sıra №	Eksperimentə qədər	yüksək		orta		zəif	
		eks.	kontp.	eks.	kont	eks	kont
	Araşdırılan məsələ	nəfər	nəfər	nəfər	nəfər	nəfər	nəfər
I.	<i>Məntiqi və ya riyazi zəka:</i>						z
1.1.	Mühakimə yürütmək	39	32	38	31	14	29
1.2.	Təsnifat və əlaqə yaratmaq	37	31	42	34	12	27
1.3.	Bildiklərini əlaqələndirmək	40	35	43	36	8	22
1.4.	Rəqəmlərlə işləməkdən zövq almaq	42	33	39	35	10	24
1.5.	Riyazi oyunları sevmək	45	36	37	39	10	17
1.6.	Məntiqlə düşüncə bilmək	43	34	41	40	8	18
1.7.	Səbəb və nəticəni asan dərk etmək	41	32	38	37	12	23
II.	<i>Tənqidi düşüncə:</i>						
2.1.	Bildiklərini və bilmədiklərini ayırd etmək	40	31	40	35	11	26
2.2.	Bildiklərini sübuta yetirmək	38	34	42	38	11	20
2.3.	Nəticələrin səbəblərini araşdırmaq	41	32	37	36	13	14
2.4.	Təqdim olunan məlumatın doğruluğunu və tamlığını təmin etmək	43	38	36	36	12	18
2.5.	Verilən məlumatdakı səhv fikirləri tapa bilmək	40	35	41	35	10	22
2.6.	Hər hansı bir hadisəni və ya davranışı qiymətləndirərkən məntiqi mülahizələr, fikirlər yürütmək	43	37	39	38	9	17
III.	<i>Yaradıcı düşüncə:</i>						
3.1.	Düzgün və ağılabatan fikirlər yürütmək	41	36	42	33	8	23
3.2.	İntuisiya və hissələrlə hərəkət etmək						
3.3.	Risq etmək, cəsarət göstərmək	37	33	39	37	15	22

Qeyd: eksperimental siniflərdən 91, kontrol siniflərdən 92 şagird əhatə olunmuşdur

Cəlvəldən göründüyü kimi, eksperimentin ikinci mərhələsində kütləvi sorğu zamanı (yəni eksperimentin birinci mərhələsində) araşdırdığımız məsələləri, aydınlıq üçün, bir daha nəzərdən keçirdik. Eksperimental və kontrol siniflərin göstəricilərində fərqlər müşahidə olundu. Belə ki 91 nəfər eksperimental sinif şagirdindən 39-da istər riyaziyyat, istərsə də digər fənlərin tədrisi prosesində mühakimə yürütmək bacarığı – yüksək, 38-də – orta, 14-ində zəif inkişaf etmişdirsə; 91 nəfər kontrol sinif şagirdində həmin göstərici aşağıdakı şəkildə idi: yüksək – 32, orta -31, zəif -29 nəfərdə.

Həmçinin nəticələrin səbəblərini araşdırmaq bacarığı eksperimental sinif şagirdlərinin 41 nəfərində – yüksək, 37-də – orta, 13-də zəif; həmin göstəricilər kontrol sinif şagirdlərinin 32 nəfərində -yüksək, 36 nəfərində-orta, 14 nəfərdə zəif.

Biz təlim prosesində əyanilikdən istifadə etməklə, həmçinin ana dili fənni üzrə məzmun standartlarına uyğunluq məsələlərini də diqqət mərkəzində saxladıq. Məlum oldu ki, eksperimental siniflərdə ətraf aləmdə olan cisim və hadisələrlə tanışlıq səviyyəsi sorğuda iştirak edən şagirdlərin 44-də -yüksək, 41-də – orta və 11-də zəifdir. Həmin göstərici kontrol sinif şagirdlərində aşağıdakı şəkildə olmuşdur: yüksək – 31, orta – 23, aşağı – 29 nəfərdə.

Biz eyni zamanda təlim prosesində əyanilikdən istifadə etməklə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun standartlarına uyğunluq məsələləri ilə də maraqlandıq. Eksperimental və kontrol siniflərdə bu məsələni öyrəndik. Eksperimental siniflərdə bu və ya digər mətni müəyyən edilmiş qaydada sürətli, şüurlu, düzgün və ifadəli oxuyan şagirdlərin 43 nəfəri bu işi – yüksək, 45 nəfəri – orta və yalnız 7 nəfəri – zəif yerinə yetirir. Kontrol sinif şagirdlərində isə bu göstərici aşağıdakı şəkildədir: yüksək – 36, orta – 45, aşağı – 13 nəfərdə. Və yaxud, əzbər bildiyi nəzm nümunələrinin qısa məzmununu ifadə etmək eksperimental sinif şagirdlərinin 43 nəfərində – yüksək, 43 nəfərində – orta və 9 nəfərində isə aşağı səviyyədədir. Kontrol sinif şagirdlərində həmin nəticə aşağıdakı kimidir: yüksək – 36, orta – 37, aşağı – 21 nəfərdə.

Eksperimentin gedişində həyat bilgisi fənni üzrə məzmun standartlarına uyğunluq da diqqət mərkəzində dayandı. Eksperimental siniflərdən 98, kontrol siniflərdən 97 şagird sorğuda iştirak edirdi. Eksperimental siniflərdən 48 nəfər, kontrol siniflərdən 38 nəfər şagird şəxsiyyətlərarası ünsiyyət etiketlərini (yoldaşını təqdim etmək, hal-əhval tutmaq, öz köməyini təklif etmək və s.) - yüksək; eksperimental siniflərdən 37 nəfər,

kontrol siniflərdən 41 nəfər- orta; eksperimental siniflərdən 10 nəfər, kontrol siniflərdən 19 nəfər aşağı səviyyədə aydınlaşdırır. Göstəricilərdə fərq, təbii ki, vardır. Özünün və yoldaşlarının hüquqlarının pozulması halları barədə eksperimental sinif şagirdlərinin 44 nəfəri, kontrol sinif şagirdlərinin 36 nəfəri lazımi səviyyədə fikir yürütməyi bacarır. Həmçinin dövlətin əlamətlərini (ərazi, ordu, milli pul, rəhbər, paytaxt və s.) eksperimental siniflərdə 43 şagird, kontrol siniflərdə isə 37 şagird tələb olunan səviyyədə sadalayır. Göstəricilərdən eksperimental və kontrol sinif şagirdlərinin bilik və bacarıqları arasındakı fərq aydın görünür. Eksperiment zamanı əyanilik tətbiq etməklə ibtidai sinif şagirdlərinin göstəricilərinin məzmun xətləri üzrə bəzi məzmun standartlarına uyğunluğu da öyrənilmişdir. Diqqət edək. Kvadratların düzbucaqlının xüsusi növü olduğunu şərh edə bilir - eksperimental siniflər üzrə: yüksək – 43; orta -38; zəif -9 şagird; kontrol siniflər üzrə: yüksək – 30; orta -34 və zəif – 27 şagird. Həmçinin düzbucaqlının və kvadratın xassələrini sözlə və qrafik təsvir etməyi bacarır - eksperimental siniflər üzrə: yüksək – 41; orta -36; zəif - 13 nəfərdə; kontrol siniflər üzrə: yüksək – 31; orta -36 və zəif – 24 nəfərdə.

Sadə həndəsi fiqurların (kvadrat, düzbucaqlı, romb və s.) xassələrindən istifadə etməklə onların perimetrlərini lazımınca hesablaya bilir - eksperimental siniflər üzrə: yüksək – 44; orta -34; zəif - 12 nəfərdə; kontrol siniflər üzrə: yüksək – 37; orta -31 və zəif – 23 nəfərdə.

Aparılmış tədqiqatdan görünür ki, kontrol siniflərlə müqayisədə fəaliyyətin məqsədyönlü, sistemli və plana uyğun qurulduğu eksperimental siniflərdə əyanilik prinsipinin düzgün tətbiq olunması şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimə maraq xeyli yüksəlir.

Tədqiqatla bağlı alınan **nəticələr** aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əyanilik didaktikada çox əhəmiyyətli və qədim tarixə malik prinsipdir. Əyanilik bütün təlim-tərbiyə prosesi müddətində kiçik yaşlı məktəblilərin təliminin başlıca vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. İbtidai siniflərdə əyanilikdən istifadə bu yaş dövründə şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

2. Əyanilik prinsipi həmişə olduğu kimi yeni pedaqoji təfəkkürün diqqət mərkəzinə gətirildiyi müasir şəraitdə də didaktikanın ən başlıca və aparıcı prinsiplərindən biri olaraq qalır, təlimin inkişafetdirici vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, tədrisin optimallaşdırılmasına kömək göstərir, təlimin səmərəliliyini yüksəldir, kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimə marağı artırır. Şagirdlərin proqram materialını şüurlu surətdə və asanlıqla mənimsənilməsinə imkan verir, onların yaradıcılıq və idrak qabiliyyətlərini artırır.

3. Əyanilik hadisələrin inkişafını, dinamikasını nümayiş etdirmək, bilikləri zəruri həcmdə məktəblilərə çatdırmaq, mənimsəmə prosesini idarə etmək baxımından zəngin imkanlara malikdir. O, idrak maraqlarını stimullaşdırır, bu və ya digər vəziyyətlərdə şagirdlərdə təlim əməyinə yüksək emosional münasibət yaradır, biliklərə dərinlən yiyələnməyə, dərslərin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilməsinə və vaxta qənaət olunmasına, elmi biliklərin həyatla əlaqəsinə imkan verir.

4. Əyani vasitələr öyrənilən cisim, əşya və hadisələr haqqında daha düzgün və səhih təsəvvürlərin yaranmasını təmin edir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili, riyaziyyat, həyat bilgisi, təsviri incəsənət, xarici dil, informatika, musiqi və başqa fənlərin tədrisində əyaniliyin müxtəlif növlərinə müraciət etmək mümkündür. Əyanilikdən lüzumsuz yerə istifadə olunduqda və yaxud çoxsaylı əyanilik tətbiq edildikdə, bu, şagirdlərin diqqətini başlıca məsələdən yayındırır.

5. Sinif müəllimi təlimin əyani vasitələrindən dərslərin hansı mərhələsində, şərh olunan materialın məhz hansı hissəsində istifadə edəcəyini (və neçə dəqiqə ərzində) dəqiq müəyyənləşdirməlidir.

6. Əyaniliyə təlimdən sonrakı vaxtlarda – sinif saatlarında, əşya dərslərində, dərnəklərdə, səhərciklərdə, görüşlərdə, müzakirələrdə və s. Müraciət etmək də faydalıdır. Həmin tədbirlərin təlim prosesi, öyrənilən mövzularla bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Dərsdə əyaniliyə məhdud vaxt ayrıldığı halda, sinifdən xaric tədbirlər zamanı 15-20 dəqiqə, hətta yarım saat bu məqsəd üçün müəyyənləşdirilə bilər.

7. Əyanilikdən həyatla əlaqənin vasitələrindən biri kimi istifadə olunmalıdır. Əyaniliyin tətbiqi kiçik yaşlı məktəblilərdə diqqətin, müşahidəçiliyin, təfəkkür mədəniyyətinin, təlimə yüksək marağın, müstəqilliyin, təşəbbüskarlığın, özfəaliyyətin tərbiyə olunmasına imkan verir.

8. İbtidai siniflərdə tədrisən əşya əyaniliyi öz yerini rəmzi əyaniliyə verməlidir.

9. Əyanilik şəxsiyyətin qavrayış, təfəkkür və təxəyyül prosesində yaratdığı psixoprosesin sadəliyi və aydınlığının göstəricisidir. Əyanilik əyani obrazın daha tez və asanlıqla formalaşmasını təmin edir. Əyani obraz öz-özlüyündə deyil, şagirdlərin fəal idrak fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Əyanilik əyani-obrazlı təfəkkürə əsaslanmaq, onu inkişaf etdirməklə yanaşı mücərrəd təfəkkürün də inkişaf etdirilməsini tələb edir.

10. Sinif müəllimi əyaniliyin pedaqoji və psixoloji əsasları ilə yanaşı fizioloji əsaslarına da bələd olmalıdır. Əyani təlim birinci və ikinci signal sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsasən qurulur. Bu signal sistemləri bir-

biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. İkinci siqnal sistemində meydana gələn müvəqqəti rabitələr birinci siqnal sistemində; birinci siqnal sistemində əmələ gələn rabitələr ikincidə öz təsirini göstərir. Əyani təlim həm birinci, həm də ikinci siqnal sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı iddiaçının aşağıdakı tezis və məqalələri nəşr olunmuşdur:

1. Təlimdə əyanilik prinsipi: mahiyyəti və tətbiqinin bəzi məsələləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər. 2009, №1, s. 25-27

2. Əyanilik təlimin əsas prinsiplərindən biri kimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər. 2009, №2, s. 99-102

3. İbtidai siniflərdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. 2010, №2, s.312-316

4. Kompüterdən istifadə təlimin əyaniliyini artıran amil kimi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları. II, Bakı, 2011, s.312-313

5. Əyanilik prinsipindən istifadənin psixoloji aspekti // Məktəbəqədər və İbtidai Təhsil. 2010, №1, s. 94-98

6. Təlimdə əyaniliyin fizioloji əsasları // “Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, s. 245-247

7. Təlimdə əyaniliyin fizioloji əsasları “Təhsil sistemində gənc nəslin təlim – tərbiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri” Respublik elmi konfransının materialları. Bakı, 2012, s. 85-87

8. Педагоги и психологи о принципе наглядности // Билим берудеги в образовании. Менеджмент. Казакыстан. 2011, №1, стр.34-38

**Наглядность как принцип повышения интереса к обучению
у школьников младшего возраста**

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав с охватом 10 параграфов, общих выводов и списка использованной литературы.

Во введении к диссертации обосновывается актуальность темы, цель и задачи исследования, научная новизна работы, ее теоретическое и практическое значение, методы исследования.

Первая глава называется «Теоретические основы принципа наглядности и необходимость ее использования в начальных классах». В данной главе принцип наглядности просматривается в качестве важного дидактического принципа в системе обучения учащихся в начальных классах, определяются педагогические, психологические и физиологические основы наглядности в обучении, помимо этого определяется место принципов наглядности в педагогической системе и соображения относительно данного принципа, дается классификация наглядных пособий.

Вторая глава диссертации посвящена рациональным путям внедрения наглядности в обучении. В данной главе рассматриваются возможности принципа наглядности в начальных классах, внимание уделяется к использованию новых информационных технологий, отмечается возможности принципа наглядности, также практика учителя по повышению у школьников интереса к обучению с использованием наглядности.

Диссертация завершается общими выводами и списком использованной научной литературы.

**Visibility as a principle of increasing interest in learning
for younger pupils**

Summary

The thesis consists of an introduction, two chapters, covering 10 sections, general conclusions and bibliography.

In the introduction to the actuality of the dissertation topic, purpose and objectives of the study, scientific novelty, its theoretical and practical importance, methods of research.

The first chapter is entitled "Theoretical basis of the principle of clarity and necessity of its use in the elementary grades. In this chapter, the principle of clarity is viewed as an important didactic principle in the education of students in the elementary grades are determined by educational, psychological and physiological basis of visual learning in a place other than that defined by the principles of clarity in the teaching system and views on this principle, a classification of visual aids.

The second chapter is devoted to introducing clarity, rational ways of learning. This chapter discusses the possibility of the principle of clarity in the primary grades, emphasis on the use of new information technologies, there is the possibility of the principle of clarity, also noted the practice of teachers to improve students interest in learning to use visualization.

The thesis ends with general conclusions and a list of used scientific literature.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЛАЛА АДИЛ кызы КЕРИМОВА

**Наглядность как принцип повышения интереса к обучению
у школьников младшего возраста**

5804.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по педагогике**

БАКУ - 2014